

TÜRÜK

2026, Yıl/Year: 14, Sayı/Issue: 44, ISSN: 2147-8872

TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi
TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal

Geliş Tarihi / Date of Received: 06.02.2026

Kabul Tarihi / Date of Accepted: 26.03.2026

Sayfa / Page: 156-180

Research Article / Araştırma Makalesi

Yazar / Writer:

Dr. Muhterem Saygın

Milli Eğitim Bakanlığı, Öğretmen
(Nalan-Mustafa Kaynak Bilim ve Sanat Merkezi
Denizli/Merkezefendi)
muhteremsaygn213@gmail.com

KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE BİR SEVGİLİ ARKETİPİ: ZÂLİM ve ŞUH GÜZEL LÛLÎ (LÛLÛ, LÛ'LÛ', LÛ'LI')

Öz

İnsanın güzele ve güzelliğe temayülü onun yaratılışında var olan hasletlerdendir. Beğenme duygusunun tezahürü olan sanatın başat izleği sevgi ve aşktır. Bu durum, klasik edebiyatımız için de geçerlidir.

Klasik Türk şiirinde sevgi ve aşk; âşık, sevgili ve rakip arasındaki ilişkiler örüntüsüdür. Bu örüntüde temel unsur sevgilidir. Klasik edebiyatımızda farklı hayal ve tasavvurlara konu olan sevgili beşerî aşktan ilahi aşka kolayca evrilebilen geniş bir çerçevede ele alınmış, tabiattaki tüm güzelliklerle ilişkilendirilebilen ideal bir varlık olarak konumlandırılmıştır.

Lûlî¹ klasik Türk şiirinde hem zarif, şuh ve cezbedici hem de zâlim, savaşçı, korkusuz ve merhametsiz oluşu sebebiyle dikkati çeken bir sevgili tipidir. Genel olarak klasik Türk şiirindeki sevgili de zarif, şuh, zâlim ve cefakârdır. Bu bakımdan lûlî, klasik Türk şiirindeki sevgilinin arketipi olarak görülebilir mi? Klasik Türk şiirindeki sevgili imajı nasıl oluşmuştur ve bu sevgilinin kökeni nereye dayanmaktadır? Bu sorulara cevap aramak çalışmanın amaçları arasındadır.

¹ Taradığımız divanlarda bu sözcüğün lûlî, lûlû, lû'lû', lû'li' olmak üzere dört farklı imlası tespit edilmiştir. Çalışmada bu farklı yazım şekillerini tekrar etmemek ve bir yazım standardı oluşturmak için örneklem olarak seçilen divanlarda en çok karşılaşılan imla biçimi olan lûlî tercih edilmiştir.

Makalede öncelikle klasik edebiyatımızdaki sevgili hakkında genel bilgi verilmekte, ardından lûlinin anlamı, tarihî, mitolojik ve arketipsel boyutu açıklanmaktadır. Klasik Türk şiirinin batı ve doğu sahasına ait pek çok divanın tarandığı bu çalışmada lûlinin adının zikredildiği ya da zâlim, cazibeli ve şuh sevgili imgesinin yer aldığı örnekler anlama dayalı şerh yöntemiyle tetkik edilmekte, lûlinin şairler tarafından hangi tasavvurlara konu edildiği açıklanmakta ve elde edilen veriler ışığında bazı çıkarımlarda bulunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk edebiyatı, Arketip, Sevgili, Savaşçı Güzel İmgesi, Lûlî (Lûlû, Lü'lü', Lü'li').

AN ARCHETYPE OF LOVER IN CLASSICAL TURKISH POETRY: THE CRUEL AND FLIRTATIOUS BEAUTY LÛLÎ (LÛLÛ, LÛ'LÛ', LÛ'LI')

Abstract

Human inclination towards beauty and the beautiful is an inherent quality in human nature. The dominant theme of art, which is a manifestation of the feeling of appreciation, is love and affection. This is also true for our classical literature.

In classical Turkish poetry, love and affection are a pattern of relationships between the lover, the beloved, and the rival. The fundamental element in this pattern is the beloved. The beloved, the subject of various imaginations and conceptions in our classical literature, is treated within a broad framework that can easily evolve from human love to divine love, and is positioned as an ideal being that can be associated with all the beauties of nature.

Lûlî is a type of beloved in classical Turkish poetry who attracts attention both for being elegant, playful, and captivating, and also for being cruel, warlike, fearless, and merciless. Generally, the beloved in classical Turkish poetry is also elegant, playful, cruel, and suffering. In this respect, can lûlî be considered the archetype of the beloved in classical Turkish poetry? How was the image of the beloved formed in classical Turkish poetry, and where does this beloved's origin lie? Seeking answers to these questions is among the aims of this study.

The article first provides general information about the beloved in our classical literature, and then explains the meaning of lûlî, its historical, mythological, and archetypal dimensions. In this study, where many divas belonging to the western and eastern fields of classical Turkish poetry are scanned, examples in which the name of lûlî is mentioned or the cruel, charming and beloved image is included are examined by the interpretation method based on meaning, it is explained which ideas lûlî is the subject of by poets, and some inferences are made in the light of the data obtained.

Keywords: Classical Turkish literature, Archetype, Beloved, Warrior Beauty Image, Lûlî (Lûlû, Lü'lü', Lü'li').

Giriş

Tüm sanat dallarında olduğu gibi edebiyatın temel konusu, sevgi ve aşktır. Klasik Türk şiirinde bu konu sanatçârların yaratılışın asıl gayesi olarak gördükleri, farklı hayal ve tasavvurlar içinde ele aldıkları, yaşama dair tüm varlık ve kavramlarla ilişkilendirdikleri temel izlek olmuştur:

“Osmanlı şiirini tanımlamak için sadece bir tek söz söylemek gerekirse, sarf edilebilecek en isabetli kelime aşk olabilir. Bu şiir kâinatın yaratılış sebebini, gezegenlerin dönüşünü, gece ve gündüzün oluşmasını, yağmurun yağışını, bülbülün ötüşünü, pervanenin mum çevresinde dönüşünü; kısacası dünyada var olan her şeyi ve hareketi aşk ile izah etme inceliğine erişen bir zihniyetin şiiridir” (Şentürk 2007: 371).

İnsanın fitratından gelen sevgi ve aşk, aynı zamanda tabiattaki tüm eril ve dişil varlıklar arasındaki uyumu, bütünlüğü ve dengeyi tesis eden bir unsurdur:

“Ezelî hükme göre kâinatın bütün zerreleri çift çifttir ve her cüz’ü de kendi çiftine âşıktır. Arifin nazarında gökyüzü erkek, yeryüzü kadındır. Göğün verdiği yer alır, besler. Yerin harareti azaldı mı gök hararet yollar; rutubeti bitti mi rutubet verir. Kadına nail olabilmek için onun etrafında dönüp dolaşan erkek gibi felek de zamane de dolaşmaktadır. Yeryüzü ise hanımlıklar etmede doğurduğu çocukları yetiştirip emzirmektedir. Bu birlikte âlem bekâ bulsun diye Tanrı erkekle kadına da birbirine karşı meyil verdi. Her cüz’e diğer bir cüz için meyil verdi. İkisinin birleşmesinden bir şey doğar, bir şey vücuda gelir. Gece de böylece gündüzle sarmaş dolaş olmuştur” (Ayvazoğlu 2004: 57).

Eski edebiyatımızda ele alınan aşkın bir diğer özelliği de beşerî (meczâî, maddî ve tensel) aşktan hakiki (ilahî) aşka kolayca evrilebilmesidir. Zira tasavvuf, bu edebiyata bütünüyle nüfuz etmiştir:

“Tasavvuf sadece eski şiire sembolik lügatini ve mânâ âlemini ilâve etmemiş, bu hayâl sistemini de benimseyerek kendi mütealine çıkartmış, sırrı ancak vâkıflarınca bilinen, neş’esini hakıyla onların idrâk edebileceği bir ucu sonsuzluğa dayanan bir dil hâline getirmiştir. Böylece sevgiliye ait çizgiler onunla hükümdar tipinin yeryüzünde sadece bir aksi olduğu Allah’a kadar çıkar” (Tanpınar 2001: 9).

Klasik Türk edebiyatında meczâî (maddî ve tensel) aşkın hakiki (ilahî) aşka geçişte bir köprü olarak telakki edilmesi sebebiyle sevgilinin zâlim ve cefakâr oluşu sevgilinin âşığı sabır hususunda sınaması, sevgilinin güzellik ve lütfuyla tecelli etmesi ise onun âşığı şükür konusunda imtihan etmesi olarak değerlendirilebilir. Bu durumda tasavvufî mahiyette sevgili yaratıcı, âşık ise kuldur. Böylece kulun yaşamını sabır ile şükür arasında konumlandırması gerektiği hatırlatılmaktadır.

Klasik Türk şiirinde sanatçârlar aşkı; sevgili, âşık, rakip arasındaki ilişkilere göre kurgulamışlardır. Bu kurguda şüphesiz en mühim unsur sevgilidir. Sevgilinin mahiyeti ise belirsizdir. Sevgili, beşerî anlamda bir sevgili olabileceği gibi övülen kişi veya dinî bir şahsiyet hatta Allah olarak yorumlanabilecek bir mahiyette karşımıza çıkabilmektedir:

“Bu sevgili öyle bazı vasıflarla nitelendirildi ki meselâ onun görülmesinin sadece rüyada mümkün olabilmesi ve benzeri özellikleri, zaman zaman onda Hz. Muhammed’i çağrıştıracak bir ipucu oluşturmakla birlikte; âşığın onu ancak öldükten sonra mahşerde görebileceği

kabilinden bazı tanımlamalar da onda Allah'ı hatırlatacak hüviyet özelliklerini ön plana çıkarttı” (Şentürk 2007: 378).

Klasik Türk şiirinde sevgilinin mahiyetinin belirsiz oluşu, edebî metni daha derinlikli ve çok boyutlu bir hâle getirmiştir. Böylece, metni her okuyanın kendi meşrebine göre yorumlayabildiği bir sevgili tipi ortaya çıkmıştır (Şentürk 2007: 381).

Klasik şiirimizde sevgilinin cinsiyeti mevzu bahis olduğunda ise sevgili çoğunlukla soyut manada insan olarak seçilir, cinsiyeti belirtildiği takdirde erkek olarak gösterilir (Şentürk 2007: 375; Gönel 2010: 211).

Eski şiirimize göre insanın aklını başından alacak kadar güzel olan sevgilinin en belirgin vasıflarından biri zulüm ve cefadır:

“Sevgilinin özellikleri içinde acı ve ıstırap verici oluşu başta gelir. Cevr oku atar, cana kasteder, zulüm ve eziyette aşırı sınırları zorlar. Kimse ona hesap soramaz. Hatta bunlar günah bile olsa melekler ona günah yazmaz. Gönlü taştır, âşıkâ yâr olmaz, ele geçmez, vuslatı yoktur, söz verir ama sözünde durmaz, ağlayıp inlemek ona tesir etmez, merhametsizdir. Âşığın ağlaması ona zevk verir. Âşık ne kadar çok ağlarsa o kadar makbûl olur. Sebepsiz yere cevri ü cefâ eder. Zulmettiği kişiler zavallı, günahsız âşıklardır. Âşığın âh u feryadını duymazdan gelir. Bütün bu haller sevgilinin kendine has sıfatları olup yadırganmaz, ayıplanmaz. Çünkü o, gönül mülkünün sultanıdır. Sevgilinin eziyetten vaz geçmesi âşıktan yüz çevirmesi gibi telakki edilir” (Pala 2003: 415).

Türkler İslamiyet’i kabul ettikten sonra edebiyatta sevgilinin zâlim ve cefakârlığının somut bir ifadesi olarak öldüren, kan döken, merhametsiz ve savaşçı bir sevgili tipi ortaya çıkmış ve bu sevgili çoğunlukla Türk olarak nitelendirilmiştir. Türkler beyaz tenli ve savaşçı oldukları için Türk sözcüğü, Fars şiirinde mecazî anlamda güzel, sevgili, kahraman, yiğit anlamında kullanılmış (Danişmend 2007: 16; Karaismailoğlu 2002: 905-908; Kartal 1999: 31-45; Kanar 2010: 478) sevgilinin gözü, gamzesi, kirpiği, saç savaşı aletleriyle ilişkilendirilerek sevgilinin öldürücü, cefa edici yönü Türklerin savaşçılıklarını da anımsatacak biçimde şiirlerde yer almıştır:

“Sevgilinin sert karakterini aksettiren güzelliğinin bu çarpıcı hüviyeti, esasını Ortaçağ Arap ve Fars dünyasının Türk imajından almaktadır. Halife ordusundan başka diğer İslam devletleri hizmetindeki, o devirde çok moda olmuş Türk gulamları etrafında Arap ve Fars edebiyatlarında teşekkül eden güzellik tasavvuru, bu silahlı ve vurucu yönüyle, divan şiirindeki sevgilinin prototipini meydana getirmiştir” (Akün 1994: 416).

Fars şiirinde X. yüzyılın başından itibaren yağmacı, çevik, savaşçı, öfkeli, çekik gözlü, cazibeli bu sevgili tipi bazı beyitlerde memleketlerinin adı zikredilerek tasvir edilmiştir. *“Çünkü Fars tegazzüllerinde hem Türk ırkı üzerinden güzel algısı hem de güzellikleriyle meşhur olan Yağma, Fergana, Hitay, Hoten, Çigil, Karluk gibi Türk şehirlerini gazele taşımak, Sâmânîler döneminden itibaren bir gelenek olmuştur” (Armutlu 2020: 349).* Fars şiirinde bu güzel, atının terkinde pek çok âşığın kellesini taşıyan bir sevgili şeklinde tasvir edilerek mazmunlaştırılmıştır.

Arap şairler de çevik ve savaşçı Türk sevgili tipine şiirlerinde yer vermişlerdir. Bir kısım Arap şairler Türklerin kadir ve şereflerinin yüce olduğunu, Türk askerlerinden bir zümrenin saldırmalarını gök gürlemesinin korkunç sesini unutturacak nitelikte olduğunu, kendileriyle

konusulurken güzellik ve iyilikte melek gibi olduklarını savaş vakitlerinde ise bu meleklerin ifriti andırdıklarını ifade etmişlerdir (Danışmend 2007: 16-17; Yaltkaya 1936: 318).

Kuşkusuz böyle bir sevgili (güzel) tipi, sadece Arap ve Fars edebiyatında yoktur. Türklerde de çeviklik ve savaşçılık estetik açıdan toplumda kabul gören bir durumdur. Nitekim Dede Korkut Kitabı'nda Kan Turalı evlenmek istediği kadının niteliklerini babası Kanglı Koca'ya sıralarken böyle bir güzelden bahsetmiştir: “*Kan Turalı aydur: Baba men yirümden turmadın ol turmuş ola, men kara koç atıma binmedin ol binmiş ola, men kanlı kâfir iline varmadın ol varmış maña baş getürmüş ola didi*” (Ergin 1989: 185). Üstelik İslam öncesi Türk edebiyatında sevgilinin merhametsiz bir avcı veya zâlim bir savaşçıya benzetildiği şiirlere rastlamak mümkündür:

“*Awlap meni koymanğız*

Ayık ayıp kaymanğız

Akar közüm uş tenğiz

Tegre yüre kuş uçar

Beni avlayıp bırakiverme, söz verip cayma; gözüm deniz gibi akar, yöresinde kuşlar uçar” (Mahmud Kaşgârî 1985 C. 2: 45).

“*Yalwın anıñ közi*

Yelkin anıñ özi

Tolun ayın yüzi

Yardı mening yürek

Sevgilisini anlatarak diyor ki: onun gözünde büyü vardır, onunla avlar. Kendisi, içerimde konuktur. Yüzü ayın on dördü gibidir; beni bakışlarıyla vurdu, kalbim bundan yarıldı.” (Mahmud Kaşgârî 1985 C. 3: 33)

“*Üdhik meni küçeyür*

Tün kün turup yıglayu

Kördi közim tawrakın

Yurdu kalıp aglayu

Aşk bana zulmediyor, gece gündüz durup ağlayarak gözüm onun davrandığını gördü, yurdu boş kalarak” (Mahmud Kaşgârî 1985 C. 3: 258).

1. Lûlînin Anlamı, Tarihi, Mitolojik ve Arketipsel Boyutu

Lûlî, Şeyh Süleyman Efendi Lügati'nde şu şekilde tarif edilmiştir: “*Çengânî, kıbtî, rakkâs, bâzenger, köçek, hîz, celeb, fâhişe*” (Durgut 1995: 561). Aynı sözlükte lü'lü': “*Fâhişe, çengânî, kıbtî, celeb, orospu, zen-i rakkâs, şermûte*” (Durgut 1995: 561) şeklinde tanımlanmıştır. Çağatay Türkçesi Sözlüğü'nde de benzer bir açıklama yapılmıştır. Lûlî: “*Fahişe, orospu, rakkas, gar, rûspî, zâniyye, celeb, çeleb, falgû*” (Ünlü 2013: 702). Ali Şîr Nevâyî, Târîh-i Mülûk-ı Acem adlı eserinde lûlî hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir:

“*Behram az bir asker ile yürüyüp o düşmanı kovdu. Padişah kızını Behram'a verdi, ülkeyi de ona verip veliaht kılmak istedi. Behram kendisinin kim olduğunu açıkladı. Ray korkusundan ne yapacağını bilemez oldu. Behram onu teskin edip Hindistan'ı yine ona bırakıp haraç tayin etti. Sint kıyısında Acem yönündeki vilayetleri alıp Ray'ın kızıyla büyük hazırlıklarla ülkesine döndü.*”

Berberinde dört bin evlik çalgıcı, şarkıcı ve dansçı ile eğlence ehli kişiyi de Hindistan'dan göçürüp getirdi. İran'da halen yaşayan lûliler bunların soyundandır” (Türk 2019: 73).

Fethali Kaçar Lügati'nde ise Ali Şîr Nevâyî'nin Tarih-i Mülûk-ı Acem adlı eseri kaynak gösterilmiş ve Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe divanlarından iki beyit örnek olarak verilmiştir:

“Lûlî: Târîhü'l-Mülûk'da verilen bilgilere göre Behrâm-ı Gûr'un Hindistân seferinde, Hind padişahı Rây yenilip kızını ona verir. Behrâm, dönüşte kendisiyle birlikte dört bin evlik dansöz ve şarkıcı getirir. Onların soyundan gelenlere Türkistân ve Turan'da lûlî denir; sokaklarda şarkı söyleyip dilenen topluluk; utanmaz, oynak; serseri, başıboş, yaramaz; ince, nazik, hoş; Hindistân'da: fahişe, kahpe, orospu. Dört Dîvân'dan:

Ger miningdür yâr lûlî bolsa şâh êtmen heves
Nıyley ol şehni ki her lûlîga bolgay hem-nefes

Nevâyî sivdi bir lûlîni gëzdik rub'-ı meskûnda
Eger Arlat eger Barlas eger Tarhan eger Sulduz” (Rahimi 2016: 1078)

Öte yandan Çingenele, İran'da eskiden beri kûlî ve lûlî adıyla tanınmışlardır. Taberî, Çingelerin Hz. Nuh'un oğlu Yâfes'in soyundan geldiklerini, ana yurtlarının Sind ve Hint bölgesi olduğunu bildirmiştir (Altınöz 2020: 292).

Ansiklopedik bir niteliğe sahip olan Deşîşî Mehmed'in Farsça-Türkçe sözlüğünde lûlû yağmacı, fitneci güzel diye tarif edilmiş, mutlu olduklarında (Özdemir 2024: 1000) yahut müjdeli ve güzel bir haber aldıklarında “lû, lû” diyerek ses çıkardıkları için bu şekilde adlandırıldıkları ifade edilmiştir:

“Lûlû: Vâv-ı asliyeyile şol Karaçı güzelleridür ki yağmacı olur, vakt-i beşâretde lûlû demekile sadâ iderler, ol sebebden lûlû dirler, cem' idüp lûlûyân dirler ve vâv-ı sâniyi hıfz idüp lûliyân dahı dirler ve her güzel ki fitne-engîz ü yağmacı ola ber-sebil-i isti'âre itlâk olunur. Hâfız:

Figân k'in lûliyân şûh-ı şîrîn-kâr şeh-r-âşûb
Çunân borend sabr ez-dil ki Türkân hân-ı yağmâ-râ” (Özdemir 2024: 1042)

([Ey Allah'ım!] Şirin işler işleyerek şehri karıştıran lûlîlere karşı bize yardım et. O lûlîler, hân-ı yağma yapan Türkler gibi gönüldeki sabrı talan ediyorlar.)

Deşîşî Mehmed'in yağmacı güzeller diye tarif ettiği lûlû muhtemelen at sürmede, kılıç, mızrak, kalkan gibi savaş aletlerini kullanmada mahir, akın yaptıkları yerleri yakıp yıkan, taş üstünde taş omuz üstünde baş bırakmayan savaşçı güzellerdir.

Yukarıda verilen bilgilerden hareketle lûlî hakkında iki husus dikkati çekmektedir: 1. Çingene, rakkase, şuh, fal bakan, fahişe gibi anlamları Fars padişahı Behram'ın Hindistan'ı fethettiğinde Hint padişahı Ray'ın kızını onunla evlendirip dört bin çadırlık Çingene'nin İran'a gelmesi sonucu ortaya çıkan topluluğa İran ve Turan'da lûlî adının verilmesiyle alakalıdır. 2. Deşîşî Mehmed'in sözlüğünde lûlîyi yağmacı güzeller olarak tarif etmesi ve bu çalışmayı hazırlarken yaptığımız incelemelerde lûlînin güzellik, şuhluk ve cazibesinin yanı sıra zulüm ve öldürücü vasfının vurgulandığı örneklerle karşılaştırılması sebebiyle savaşçı lûlî güzelinin arketipsel, mitolojik ve tarihî temellerinin tartışılması büyük önem arz etmektedir.

Jung'un psiko-analitik kuramına göre insanların duygu, düşünce ve davranışlarını yöneten bir takım bilinç dışı sembolik davranışlar vardır. Jung bu davranışları arketip olarak adlandırmıştır (Jung 2001: 21). Arketip, evrensel bir ilk modeldir ve edebî eserlerde çok az değişikliklerle tekrarlanmaktadır (Moran 2001: 219). Bu ilk örnekler, edebî esere farklı şekillerde nüfuz edebilir: "Edebiyat eserlerinde tekrarlanan bu arketipler, kişiler olabilir, imgeler olabilir, simgeler olabilir, durumlar ya da olay örgüleri olabilir" (Moran 2001: 219). Metinlerdeki bu tekrarlanan ilk modelleri ve şablonları tespit etmek için arketipçi eleştiri ortaya çıkmıştır. Arketipçi eleştirinin bakış açısıyla tetkik edildiğinde lûlî, klasik Türk şiirindeki zâlim, cefakâr, güzel ve şuh sevgili tipinin ilk örneği/ilk modeli olarak düşünülebilir mi? Şüphesiz bu sorunun tartışılması, klasik Türk şiirindeki sevgili tipinin kökeni hakkında bizlere yol gösterecektir.

Ataerkil devirlerde olduğu gibi anaerkil çağlarda da insanlar hayatlarını sürdürebilmek için tabiatla yoğun bir şekilde mücadele etmek zorundaydı. Böyle bir ortamda kadın sahip olduğu toplumsal roller sebebiyle erkekten üstün konumdaydı: "*Avcıların Ulu Tanrıçası gibi Neolitik Ana Tanrıça da erkeklerin daha güçlü görünmelerine karşın, aslında kadınların daha güçlü olduklarını ve denetimi ellerinde tuttuklarının göstergesidir*" (Armstrong 2006: 41). Bu durum mitlerde, destanlarda, efsanelerde, masallarda savaşçı bir kadın imgesinin ortaya çıkmasına yol açmış olmalıdır:

"Gökyüzünü yüceltme nasıl Gök Tanrının kişileştirilmesini getirdiyse, anaç, besleyici toprak nasıl Ana Tanrıçaya dönüştüyse, bu da benzer bir gelişmeydi. Suriye'de Yüce Tanrı El'in karısı Aşera ya da kızı Anat ile özdeşti; Mezopotamya'da Sümerler ona İnanna adını vermişlerdi; Mısır'da İsis'ti; eski Yunan'da, Hera, Demeter ve Afrodit. Ana Tanrıça avcı toplumların Ulu Anasıyla kaynaştı, onun ürkütücü özelliklerini üzerinde topladı. Anat acımasız bir savaşçıdır, örneğin, genellikle kan denizinde yüzerken tasvir edilir; Demeter öfkeli ve kinci olarak anlatılır, aşk tanrıçası Afrodit bile oç alarak korku salar" (Armstrong 2006: 35-36).

Zamanla bu imge diğer edebî eserlere de yansımıştır. Yazıyı kullanan ilk toplum olan Sümerlerde de savaşçı kadın imgesi vardır. Sümerli bir eğitimci olan Ludingirra özyaşamöyküsünde aşk tanrıçaları İnanna hakkında şunları söylemiştir:

"Sevgili Tanrıçamız İnanna Dilbad (Venüs) yıldızından gelmiş veya onunla bir ilişkisi varmış. Biz o yıldızı çok çok sıcak biliyoruz. O kadar sıcak yıldızın sıcaklığını atalarım nasıl bilmiş, anlayamıyorum. Hakikaten sıcak mı? Onu da bilmem olanaksız. İnancımıza göre, yıldızın sıcaklığı Tanrıçamıza büyük bir ateşlilik ve cinsel güç veriyormuş. Bu yüzden ona Aşk Tanrıçası adı verilmiş. Sevgiyi, sevmeyi öğreten o bize. Aynı zamanda nefretimiz, hırsımız, saldırganlığımız da ondan geliyormuş. Her savaşta krallarımızın önünden koşan, zaferi sağlatan hep o" (Çığ 2007: 21).

Son yıllarda yapılan arkeolojik kazılarda özellikle Orta Asya'da savaşçı kadınların yaşadığı tespit edilmiş, Amazonların Orta Asya'dan Anadolu'ya ve farklı bölgelere yayıldıkları görüşü önem kazanmıştır. Pers kralı Kyros devrinde İskit yönetiminde kadınların söz sahibi olduğu, kral Kyros'un İskit kraliçesiyle savaşmasından anlaşılabilir. Ayrıca Sicilyalı Diodorus'un belirttiğine göre Amazonlar İskitlidirler ve Thermedon Nehri kıyısındaki Themiskyra isimli büyük bir kentte yaşamışlardır. Hipokrates'in verdiği bilgiye göre ise Maeotis Gölü kıyısında yaşayan

İskitler Sarmatlar olarak tanınmıştır. Bu savaşçı kadınlar savaşta bir düşman öldürene kadar evlenemezlermiş (Bağdatlı Çam 2015: 73).

Doğu Türkistan'daki Tarım havzasında yer alan Lolan antik kentinde keşfedilen ve Lolan güzeli olarak adlandırılan 3800 yıllık mumya, lûlî ile irtibatlı olabilir. Kocadağ, -an ekinin Farsçada işlek bir ek olduğunu, Lolan kelimesinin lol/lul sözcüğünden bozma bir sözcük olabileceğini ifade etmiştir (2003: 201). Türklerin ve Farsların İslamiyet'in kabulünden sonra Arap harflerini kullanmaları, bu alfabede u, ü ve o, ö sesinin vav harfiyle gösterilmesi (Lûlî okunan kelime eski yazıda lolo şeklinde de okunabilir, lûlî'nin lûlû, lû'lü' gibi farklı imlalarının olmasının sebeplerinden biri de budur), ayrıca Farsçada (Devellioğlu 2002: 33) ve eski Türkçede -an ekinin çokluk eki (Gabain, 1988: 168-174) olarak kullanılması, Lolan ve lûlînin söyleyiş olarak benzer olması sebebiyle tarihî Lolan güzelinin lûlîyle ilişkisine değinmek zorunlu hâle gelmiştir. Ayrıca Bursalı İffet'in bir beytinde "lûliyân-ı Çîn ü Keşmîr" terkibine yer vermesi (Arslan 2018: 46) Hâfız-ı Şîrâzî'nin ise bir beytinde sevgilinin lûlî saçlarını Hıtâyî olarak nitelendirmesi, lûlî'nin Lolan güzeliyle ortak coğrafyada zuhur ettiğine dair mühim bir ipucu olarak değerlendirilebilir.

Lolan Krallığı ile ilgili ilk tarihî kayıtlara M. Ö. II. yüzyılda Çin'in Han hanedanlığı döneminde rastlanmıştır. M. Ö. 108 yılında Lolan'ı bünyesine katan Han hanedanlığı daha sonra yapılan savaşlarda batı bölgelerini de egemenliği altına alarak tarihî İpek Yolu'nu açmıştır. İpek Yolu'nun canlanmasıyla birlikte Lolan krallığı hızlı bir şekilde gelişmiş büyük bir devlet hâline gelmiştir. Antik Lolan kenti bu devletin siyasi, ekonomik ve kültür merkeziydi (<https://turkish.cri.cn/794/2012/12/04/1s144719.html> Erişim: 5.6.2025).

Lolan güzeli, 1980 yılında Çinli arkeologlar tarafından bir ekiple birlikte Urumçi'den 190 km uzakta, Çinliler tarafından nükleer denemeler için kullanılan kurumuş bir tuz gölü olan Lop Nur yakınında ortaya çıkarıldı. Aşırı kuruluk ve tuzun koruyucu özellikleri sayesinde ceset fazla bozulmamıştır. Mezarda keçeden ve deriden yapılmış kıyafet ve eşyalar, kolye, bilezik ve taraklar, şaman geleneğine has tılsım ve şifalı bitkiler bulunmuştur (www.gazetebirlik.com.tr Erişim: 5.6.2025).

Bu mumya (Lolan güzeli) çok iyi bir şekilde korunarak günümüze kadar ulaşmıştır. Mezarlardaki tüm cesetler, iç organları çıkartılmadan mumyalanmıştır ve tarih olarak antik Mısır mumyalarından daha önce olması onların mumyalama tekniği bakımından antik Mısırlılardan daha gelişmiş olduklarını göstermektedir. Mumyaların üzerinde at kılıyla dikilmiş ameliyat izleri vardır ve mezarlarda ameliyat aletleri bulunmuştur. Kimi mumyaların üzerinde aşırı sivri uçlu kimilerinin üzerinde tepesi uzun keçe kaşmir şapkaların olması, mezarlarda beyaz buğday taneleri, Hint keneviri gibi tedavi amaçlı kullanılan bitkiler, tılsım ve ayinlerde kullanıldığı düşünülen kırmızı bağcıklarla bağlanmış çubuk demetleri, tekerlekli ahşap arabalar, sığır, keçi, koyun boynuzları, kuş kemiklerinden yapılmış kolyeler ile birlikte maskelerin var olduğunun tespit edilmesi, mezarların yanında at kemiklerinin bulunması, erkek mumyalara pantolon ve dize kadar uzanan botlar giydirilmiş olması oradaki mumyaların Türklerin atası olarak yorumlanmasına sebep olmuştur. Lolan güzeli olarak adlandırılan mumyaya diğer mumyalara göre daha değerli kumaşlardan yapılmış kıyafetler giydirilmiştir. Başındaki şapkasında da kuş tüyü bulunduğu onun prenses olabileceği tahmin edilmektedir. 2007 yılında Çin hükümeti, National Geographic Topluluğu'nun

yürüttüğü gen araştırmasına izin vermiştir. Buna göre bilgisayarla oluşturulmuş modellemesinde Lolan güzeli; uzun boylu, beyaz tenli, upuzun kirpikli, ince düz burunludur ve etnik terminolojiye göre Kafkas Türküdür (Caucasian) (www.yenicaggazetesi.com.tr Erişim: 4.6.2025; www.alanyatimehaber.com Erişim: 8.6.2025).

Mumyaların kıyafet giydirilerek gömülmesi, mezarlarda at kemiklerinin bulunması, cesetlerin yanlarına bırakılan eşyalar onların ölümlerini İslam öncesi Türk topluluklarına benzer şekilde defnettiklerini göstermektedir.² Ayrıca Türklerde başlıklara kutsal kabul edilen kuşların tüylerini takmak bir âdettir (Eliade 2014: 207; Roux 2005: 235).

Türkiye'nin Doğu Anadolu bölgesinde yaşayan büyük bir aşiretin adı da Lolandır. Bu aşiret; Pülümür, Çemişgezek, Varto, Nazımiye, Hınıs, Tercan, Aşkale, Tekman, Bayburt, Kelkit, Ardahan, Bingöl, Erzincan, Kahramanmaraş gibi farklı yerleşim yerlerinde yaşamaktadır. Bu aşiretin İran-İrak-Türkiye topraklarının kesiştiği bölgeden geldiği günümüzde de o bölgelerde Lolan ismini taşıyan pek çok mezra ve kazanın bulunması sebebiyle öne sürülmüştür. Aşiretin Türkmen kökenli olduğunu Orta Asya'daki kuraklık sebebiyle çok önceden bu bölgeye geldiklerini söyleyen araştırmacılar da vardır (San 1982: 189; Kocadağ 2003:199-222).

Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde Bingöl'de bulunan Zaza ve Kurmançça konuşan aşiretlerin Ekrad (Kürt) olduklarını ifade etmiş, Lolo (Lolan) aşiretini de bunların arasında zikretmiştir:

“Bu şehre Palu Kalesi'nden sekiz saatte gelirken Murat Nehri üzerinde Çapakçur büyük köprüsünden geçerken Bingöl Yaylası'na çıkan Haltî aşireti, Çekvanî aşireti, Yezidî aşireti, Zaza aşireti, Zebarî aşireti, Lolo aşireti, İzoli aşireti, Şakakî aşireti ve Giygi aşiretleri ki tamamı 200.000 Kürt adamı ve on kere yüz bin koyun sürüsü olup bu köprü üzerinde Çapakçur beyinin adamları kuş uçurmayıp öşür alırlar ve yayladan dönüşleri sırasında hediyelerini alıp çok büyük gelirleri olur” (Kahraman ve Dağlı 1999: 312-313).

Varto'da Lolan aşiretinin yaşadığı bir köyde 1962 tarihli, döşünde ay yıldız olan koç başlı bir mezar taşı ile Kiği'da bir köyde koç veya koyun başlı bir mezar taşının bulunması Doğu Türkistan'daki Lolan ile Lolo aşireti arasında bir bağ olduğu şeklinde yorumlanmıştır (www.yenicaggazetesi.com.tr Erişim tarihi 04.06.2025). Antik Lolan mumyalarının bulunduğu mezarlarda sığır, keçi, koyun boynuzlarının bulunduğu bilgisi yukarıda verilmiştir.

Nehcî Divânı'nda Hâcî Emîne'd-dîn-i Lûlî-zâde'nin babası için yaptırdığı çeşmeye düşülen tarihten hareketle Lolan aşiretinin XVII. yüzyılda Şam'a kadar yayılmış olması ihtimal dâhilindedir.

“Şâm-ı Şerîfde Bir Çeşme Târîhidür

*Hâcî Emînü'd-dîn-i Lûlî-zâde kim lü'lü gibi
Pâk-gevher idi aslen zâtı marziyyü's-sıfât*

*Hazret-i Hakkıñ irâdet rahmetu'llâhi 'aleyh
'Azm idüp dâr-ı bekâya eyledi çün kim vefât*

² İslam öncesi Türk topluluklarında ölen kişi zengin ise genellikle yün ve kürkten yapılmış bir elbise giydirilmekte, parmağına altın veya gümüş bir yüzük takılmakta ayaklarına yeni çoraplar ve çarıklar (mokasen) giydirilmektedir (Tryjarski 2012: 182). Türklerin ölüm ve ölümlerle ilgili inanış ve gelenekleri hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için (Roux 1994: 207-236), W.Radlof'un *Sibirya'dan I-II*, Edward Tryjarski'nin *Türkler ve Ölüm* adlı eserine bakınız.

*Vâlidî rûhına cârî eyledi bir çeşme kim
Teşnegâna dâyimâ andan ola feyz-i hayât*

Nehcî içen içüren kim didiler târihidür

Selsebîlüh ‘aynı bu içenlere âb-ı hayât [1081/1671]’ (Aslan 2017: 99)

Deşîşî Mehmed, “Türk” sözcüğünü açıklarken Türklerin Hıtâ’da (Hoten) ve Kıpçak bozkırlarında yaşadıklarını beyaz tenli, kara kaşlı, siyah gözlü olduklarını tabiatlarında zulüm ve cefanın diğer milletlerden daha fazla olduğunu ifade etmiştir (Özdemir 2024: 742). Bu ifadeler eski şiirimizdeki zâlim, cefakâr, cazibeli sevgili tipinin bu Türk güzellerinden esinlenerek ortaya çıkmış olabileceğini düşündürmektedir.

Türkistan coğrafyası, güzelleriyle meşhurdur. Bu coğrafyada güzelleriyle ünlü boylar ve şehirler edebî eserlerde sıkça yer almıştır. Çiğil, bunlardan biridir. Çiğil hem güzelleri hem de savaşçılığıyla tanınır:

“Tamamı putperest olan Çiğil halkının erkek ve kadınları, kara kaşlı kara gözlü, gayet güzellerdi. Türkistan’da ünlü nakkaş Mâni’nin çizdiği nakışlarla süslü bir mabedin adı Çiğil olup, bu mabedin içerisinde bulunan keşiş dilberler, güzellikleriyle âleme nâm salmışlardı. Çiğiller yağmacı ve kan dökücü olma özellikleriyle de tarihe geçmişlerdir” (Ceylan ve Yılmaz 2007: 111).

Deşîşî Mehmed’in Farsça-Türkçe sözlüğünde de Çiğil’in Türkistan’da bir yer adı olduğu, güzellerinin çok olup benzersiz bir güzelliğe sahip oldukları, güzellerinin âşıkların akıl ve gönüllerini yağmaladıkları, çoğu putperest olan Çiğil’in yağmacı ve savaşçı oldukları ifade edilmiştir.

“Kesr-i kâf-ı ‘Acemîyle diyâr-ı Türkistânda bir mevzi’ün adıdur ki mahbûbı gâyetde çok ve bî-nazîr olur. Hâfiz:

Sühtem der-çâh-ı sabr ez-behr-i ân şem’-i Çiğil

Şâh-ı Türkân gâfil-est ez-hâl-i mâ kûr-ı sitem

(Çiğil mumunun güzelliğinden nasiplenerek sabır kuyusunda yanmaktayım. O güzeller sultanı benim sitemlerime kördür, benim hâlimden gafildir.)

Cemî’îsi büt-perestlerdür ve anda bir kilîsânun adıdur ki galebe ile aña ism olmuşdur ve ol büt-hânede gâyetde güzel câriyeler bütlere hizmet iderler ve bütlere tapmaga varan halkun her kankısı birine meyl eylese ‘ibâdetden ‘additmegin men’ itmeyüp itdikleri fi’lüh ecr ü savâbını bütlere isâr iderler. Bu sebab ile bütlere tapmaga gâyetile meyl hâsil olur ve Karaçı tâ’ifesine dahı Çiğil itlâkı nihâyet-i mertebede yağmacı oldukları cihetdendir. Mahbûblara dahı ‘akl u dil-i ‘uşşâkî ve sâ’ir memâlikin dâ’imâ tâlân u yagma iderler anlara dahı olunur. El-Fakîr:

Bir asılcağdur ki gönül nakdine sarkup

Girmiş Karaçı şekline ol zülf-i dil-âvîz” (Özdemir 2024: 818-819).

(O gönle bağlı zülûf, yağmacı [hırsız] şekline girmiştir. Gönül hazinesine sarkıp onu elde etmeye yarayan bir gereçtir.)

Nev’izâde Atayî yağma tasviri yaptığı aşağıdaki beyitlerde Çiğil putu olarak nitelendirdiği sevgilinin cana işleyen gamzelerinin kaza oku gibi nereden geldiğinin belli olmadığını söylemiştir:

İşledi cânâ gamzeler lîk eser belürmedi

Tîr-i kazâyımış meger geçdügi yir belürmedi (Karaköse 2017: 260)

(Cana gamzeler işledi fakat ondan bir iz ortaya çıkmadı, o gamzeler sanki kaza okuymuş, okların geçtiği yer belli olmadı.)

Gelmedi bu büt-i Çigil âh iderüz muttasıl

Rûzı şeb itdi dūd-ı dil nevm-i seher belürmedi (Karaköse 2017: 260)

(O Çigil güzeli gelmediğinden sürekli ah ederiz. Gece gündüz gönül dumanı yükseldiğinden seher uykusu mümkün olmadı.)

Deşîşî Mehmed'in sözlüğünde Hitâ bölgesinde yer aldığı belirtilen gönül alıcı güzelleriyle meşhur olduğu söylenen bir başka şehir ise Halluh'tur.

“Halluh: Ve bi'z-zamm Hitâ vilâyetinde bir şehr adıdur bî-nazîr ve dil-rübâ mahbûbları çok olur.

Beyt:

Her lahza nümâyî be-libâs-ı dîgerem ruh

Geh ez-büt-i Ferhâre geh ez-lu'bet-i Halluh

Yanakta her an başka bir elbiseyle görünürüm, bazen Ferhâr putu [güzeli], bazen de Halluh [güzelinin] oynucağı.

Hâtîfî:

Kad-efzây sehî servân-ı Halluh

Cemâl-ârây ra'nâyân-ı gül-ruh” (Özdemir 2024: 280).

(Halluh'un servileri gül yanaklı, güzel yüzlü güzelleri boy gösterir.)

Türk güzellерinin yaşadığı meşhur şehirlerden bir diğeri de Hitâdır.

“Hitâ, Çin'in Uygur Özerk Bölgesi'nde ve Pamir-Altın Dağları silsilesinin kuzeyi ile Taklamakan Çölü arasındaki bölgeye verilen ad olup Hitay, Hatâ veya Hoten şekilleriyle de kullanılmakta, sık sık ahu ve misk ile anılmaktadır. Bu bölgede yaşayan bir tür ahunun (misk ahusu) göbeğinde biriken pıhtılaşmış nafeden elde edilen misk, rengi ve kokusu itibariyle sevgilinin saçını temsil ettiği gibi, zaman zaman coğrafi bir bölge oluşuyla anılan Hitâ ise çekik gözlü, acımasız savaşçıların yurdu olarak da şiirlerde geçmektedir” (Taşağıl 1998: 251-253).

Ali Şîr Nevâyî'nin şiirlerinde de Orta Asya'daki güzelleriyle meşhur boy adlarından bahsedilmiştir. Şairin güzellik ve asaletlerini vurguladığı boylar şunlardır: Akar, Arlat (Erlat), Barlas (Barulas), Bilgüt, Kıyat, Kıpçak, Kongrat, Meleş, Sulduz, Tarhan.³

Deşîşî Mehmed Farsça sözlüğünde Hitâ ile Kâşgar arasında güzelleriyle meşhur Ferhâr adlı bir şehirden bahsetmiş, Hâce Selman'ın beytine dayanarak Ferhâr'ın Türkistan olabileceğini söylemiştir.

³ Ayrıntılı bilgi için Bilge Özkan Nalbant, tarafından hazırlanmış olan “Nevâyî'nin Divanlarındaki Boy Adları Üzerine” başlıklı makaleye bakınız.

“Büt, sanem ma'nâsına ve Türkistânda bir büt-hâne adıdır. Anda güzel câriyeler turup gice ve gündüz ol bütler hidmet iderlerdi. Yetmişden ziyade olur eksik olmaz. Her biri hüsn ü cemâlde bî-nazîr idi. Şöyle ki birisine bir mikdâr tagayyür vâkî' olsa anı giderüp yirine bir â'lâsın getirürlerdi. Bir kimesne büt-hâneye gelüp sanemlere secde eylese ve zikr olan cariyelerden her kankısına iltifât eylese fi'l-hâl ol câriye anuñ halvetine varup murâd hâsıl idüp ecr ü sevâbuñ ol bütlere nisâr u isâr ideridi ve vilâyet-i Çinde bir şehr adıdır ve Bedahşânda Talkândan yukaru bir mevzi' adıdır ve Hutâ ile Kâşgar ortasında dahı Ferhâr nâm bir yir vardur Ferhâr ki şu'ârâ evsafını zikr iderler. Gâlibâ Ferhâr, Türkistândur. Niteki Hâce Selmânunñ bu beytinden anlanur. Beyt:

Büt-i Ferhâr ne-dîdîm be-dîn ü hüsn ü cemâl
Türk Mâçîn ne-şînidîm be-dîn-i şîve vü nîk

Ferhâr'da bu kadar güzellik ve zarafete sahip bir put görmedik, Maçîn'de bu kadar nazlı ve güzel olan bir Türk duymadık.

Kâfirîn tâ be-çonîn hüsn-i büt-i ra'nâ bîned
Beçe-rû rûy be-sûy-ı büt-i Ferhâr koned

Kâfirler, böyle bir güzellikte putu gördüklerinde, çocuklar yüzlerini Ferhâr'ın putuna çevirir.

Her lahzâ nümâyî be-libâs-ı digerem ruh
Gâh râyet-i Ferhâr u geh lu'bet-i Hallûh

Yanakta her an başka bir elbiseyle görünürüm, bazen bir Ferhâr'ın putu [güzeli], bazen de Halluh [güzelinin] oyuncuğu. (Özdemir 2024: 280) Ba'zılar eyidür bir şehriñ adıdır ki anda gâyetde bî-nazîr güzeller çok olur. Ol şehriñ cemi' halkı büt-perest olmagın sanemleri çok imiş ve eyidürler ki bütler ol hûblârdan kinâyetdür. Beyt:

Be-Ferhâr der-mâh-rûyân besî
Çonân şehr her dem ne-bîned kesî

Ferhâr'da birçok ay yüzü güzel vardır. Öylesini bir an bile gören yoktur” (Özdemir 2024: 468-469).

Orta Asya'da Umay ana (Ayızıt), Alahçın ana (Darhan Ana), Ak ana (Ak Ene), Yer ana (Ötügen, İtügen), Ateş ana (Od Ana), Al ana (Al karısı, Albastı, Albız), Ana kurt (Asena), Semrük (Bürküt ana, Kartal ana), Ağaç ana, Geyik ana, Ulu ana, Su ana (Çay ninesi), Gün ana (Yaşık ana), Yılan ana (Şahmaran) (Küçük 2013: 116-129) gibi anaerki dönemden günümüze ulaşan pek çok mitolojik varlık, çok eski devirlerden beri bölgede var olan savaşçı güzellerin ilk tezahürleri olarak görülebilir.

2. Lûlînin Zâlimlik ve Cefakârlığıyla İlgili Tasavvurlar

Lûlînin anlamı; Sûdî-i Bosnevî'nin Hâfız Divanı şerhinde sözünde durmayan, kattâl kılımlı, hilekâr (Kaya 2020 C. 2: 1706) şeklinde açıklanmıştır. Lûlînin cefakârlık ve öldürücü vasfıyla alakalı olarak onun kan içen, herkesi kendine meftun eden bir cadı veya elinde âşıklarının kanı olan, mekânı pınar başı ve yeşil yerler olan bir varlık olarak tasavvur edilmiş hatta lûlî, öcü sözcüğüyle karşılanmıştır (Kanar 2010: 1321). Şairler lûlînin söz konusu edilen anlamıyla ilgili farklı hayal ve tasavvurlar oluşturmuşlar, zamanla bu hususiyet ve tasavvurları sevgiliye aktarmışlardır.

Çocuklar bir oyuncaktan sıkıldıklarında o oyuncağın onların nazarında pek bir değeri kalmaz. Can da âşğın yegâne sermayesidir ve sevgilinin elinde oyuncaktır. Aşağıdaki beyte göre lûlî gibi olan sevgili, âşğın canıyla oynar ve istediği vakit âşğ/âşıkları öldürebilir. Aşağıdaki beyitte lûlîlerin (Çingenelerin) ipe yaptığı dans gösterileri anımsatılmıştır.

*Ay Nevâyî cism ara cân riştesin tutkıl 'azîz
Kim barı lû'li-veşim lu'bi için esbâb irür* (Kut 2003: 129)⁴

(Ey Nevâyî! Beden içindeki can ipinin değerini iyi bil çünkü o, lûlî gibi olan sevgilinin oynaması için sebeptir.)

Garâ'ibü's-Sıgar'da geçen bir başka beyitte lûlînin kirpikleri neştere benzetilmiş, lûlî kirpikleriyle herkesi öldüren bir katil olarak tasavvur edilmiştir.

*Veh ni lû'li-veş dur ol kâtil ki 'amda halkning
Kanını tökmekke her bir kirpiki dur neşteri* (Kut 2003: 439)

(Lûlî gibi olan [sevgili], herkesi kasten öldüren bir katildir. Onun her bir kirpiği insanların kanını dökmek için bir neşterdir.)

Sevgilinin kan dökücü vasfının klasik Türk şiirinde bu kadar yaygın olmasının bir diğer sebebi de tasavvufî anlamda kan dökmenin maddi olanı yok edip manayı ebedî kılmasıdır: “Öte yandan kan; maddi olanı, kesreti ifade ettiği için bakışlar vasıtasıyla âşğın kanının akması, maddeden soyutlanmayı göstermektedir. Yani sevgili, âşıktan kanı almakla onu maddeten öldürüp manen ebedî hayata erıştirmiş olur” (Tarlan 2009: 171).

Ali Şîr Nevâyî'nin şiirlerinde kıya bakmak (kıymaç, kıya, kıya kıya bakmak/bakış) ifadesiyle kıymak eyleminin gerçek manası olan kesmek, delmek anlamı da kastedilmek suretiyle sevgilinin bakışları tasvir edilmektedir (Saygın 2023: 472-474). Lûlî gibi olan sevgilinin katil olarak tasavvur edildiği aşağıdaki beyitte sevgilinin kıya bakışları ustura, kirpikleri ise neşter olarak düşünülmüştür.

*Ni lû'li'-veşdür ol kâtil ki kan tökmektedir yekser
Kıya bakmaqları pâkî itingmüjgânları neşter* (Karaörs 2016: 194)

⁴ Bu çalışmada Bahtî (Sultan I. Ahmed Dîvânı), Hamâmîzâde İhsan Dîvânı, Esrâr Dede Dîvânı, Âhî Dîvânı, Ahmedî Dîvânı, Avnî (Fatih) Dîvânı, Bâkî Dîvânı, Beyânî Dîvânı, Dede Ömer Ruşenî Dîvânı, Emrî Dîvânı, Fevzî Dîvânı, Hamdullah Hamdî Dîvânı, Hecrî Dîvânı, Şeyh Gâlib Dîvânı, Şeyhülislâm Yahyâ Dîvânı, Vusûlî Dîvânı, Lâzîkîzâde Feyzullah Nâfiz Dîvânı, Ahmed-i Rıdvan-Dîvânı, Vahyî Dîvânı, Sehâbî Dîvânı, Yâver Dîvânı, Nev'î-zâde Atâyî Dîvânı, Diyarbakırlı Lebîb Dîvânı, Dîvân-ı Mânî ve Şehr engîz-i Bursa, Nigârî Dîvânı, Sa'id Giray Dîvânı, Hakîkî Dîvânı, Süheylî Dîvânı, Nehcî Dîvânı, Kânî Dîvânı, Zâtî Dîvânı, Âgâh Dîvânı, Bursalı Rahmî Dîvânı, Filibeli Vecdî Dîvânı, Tırsî Dîvânı, Ümmî Sinân Dîvânı, Âsık Çelebi Dîvânı, Muvakkit-zâde Muhammed Pertev Dîvânı, Kâmî Dîvânı, Mehmed Sıdkî Dîvânı, Diyarbakırlı Hâmî Ahmed Dîvânı, Arpaemîni-zâde Mustafâ Sâmi Dîvânı, Münîrî Dîvânı, Revânî Dîvânı, Selanikli Meşhurî Dîvânı, Numân Mâhir Dîvânı, Azmîzâde Hâletî Dîvânı, Ravzî Dîvânı, Karakoyunlu Cihanşah'ın Türkçe Şiirleri, Ahmed Nâmî Dîvânı, Sünbülzâde Vehbî Dîvânı, Mostarlı Hasan Ziyâ'î Dîvânı, Nedîm Dîvânı, Şehrî Dîvânı, Kâtîb-zâde Sâkıb Dîvânı, Vizeli Ramazan Behiştî Dîvânı, Gelibolulu Sun'î Dîvânı, Haşmet Dîvânı, Nef'î Dîvânı, Edirneli Nazmî Dîvânı, Erzurumlu Zihnî Dîvânı, Mihrî Hâtun Dîvânı, Gelibolulu Mustafâ Âlî Dîvânı, Bosnalı Âsım Dîvânı, Safvetî Mehmet Çelebi Dîvânçesi, Şevki Dîvânı, Tâci-zâde Ca'fer Çelebi Dîvânı, Celilî Dîvânı, Şâhî Dîvânı, Sâkıb Dede Dîvânı, Leylâ Hanım Dîvânı, Şeref Hanım Dîvânı, Bursalı İffet Dîvânı, Kalkandelenli Mu'îdî Dîvânı, Şeyhî Dîvânı, Adlî Dîvânı, Cenâbî Dîvânı, Nâ'ilî-i Kadîm Dîvânı, Dîvân-ı İzzet ve Nigâr-Nâme, Neşâtî Dîvânı, Karamanlı Nizâmî Dîvânı, Dürrî Ahmed Efendi Dîvânı, Gelibolulu Sürürî Dîvânı, Mesihî Dîvânı, Osman Nevres Dîvânı, Sehî Bey Dîvânı, Karamanlı Aynî Dîvânı, Muhyî Dîvânı, Sabrî (Seyyid Mehmet Emin) Dîvânı, Sünbülzâde Vehbî Dîvânı, Hayretî Dîvânı, Taşlıcalı Yahyâ Bey Dîvânı, Mezâkî Dîvânı, Kadî Burhaneddin Dîvânı, Hatâyî Dîvânı, Ali Şîr Nevâyî'nin Garâ'ibü's-Sıgar, Nevâdirü's-Şebâb, Bedâyî'u'l-Vasat, Fevâyidü'l-Kiber adlı divanları ile Farsça Divanı, Hâfız-ı Şîrâzî Dîvânı, Hâkânî Dîvânı ve Dîvân-ı Kebîr taranmış çalışmanın konusuna uygun olan beyitler örneklem olarak seçilmiştir.

(O lûlî gibi sevgili nasıl bir katildir? Her yere kan dökmektedir. [Onun] kıya bakışlarını ustura, kirpiklerini de neşter yapın.)

Moğolların Gizli Tarihi'nde belirtildiği üzere Kongrat, Cengiz Han'ın annesinin boyudur (Temir 1986: 19). Tıpkı Kongrat gibi Kıyat da Cengiz Hanın mensubu olduğu bir boydur (Temir 1986: 20). Gözü pek ve savaşçı oldukları için kıyas ölçütü olarak aşağıdaki beyitte bu boyların adı zikredilmiştir. Beyitte lûlî gibi olan sevgili, can alan bir âfet olarak nitelendirilmiştir.

Âfet “başı kadın boynundan aşağısı arslan şeklinde efsanevi bir varlıktır. Bunun suda yaşayanına âfet-i âb denir ki bizim denizkızı tabir ettiğimiz, başından beline kadar insan, belinden aşağısı balık olduğu söylenen, adı var kendi yok yaratıktır. Bu tür âfetlerin yüzü o kadar güzelmiş ki onları bir defa gören kişi bir daha iflah olmayacak derecede aşk belasına tutulup helak olurlarmış” (Pala 2003: 18).

Beyitte lûlî gibi olan sevgilinin güzelliğiyle birlikte dehşet verici, öldürücü, savaşçı oluşu; cesareti ve savaşçılığıyla bilinen Kıyat ve Kongrat boyundan biri onu görse yaban hortlağı sanır denilerek anlatılmıştır.

Çun Nevâyî cânıga âfet irür lûlî-veşi
Sagınur gûl-i beyâbân körse Kongrat u Kıyat (Türkay 2002: 56)

(Lûlîye benzeyen sevgili, Nevâyî'nin canına kast eden bir âfettir. Bu sebeple Kıyat ve Kongrat boyundan olanlar [onu] görse yaban hortlağı sanır.)

Lûlî gibi olan sevgili gönül alan bir güzeldir aşağıdaki beyitte bu bakımdan savaşlarda düşmanlarını esir alan Türklerle ilişkilendirilmiştir. Şair lûlînin şuh ve nazik oluşunu Cetût (Çingene), savaşçı ve zâlim oluşunu Etrâk (Türk) sözcükleriyle anımsatmıştır.

Ey Nevâyî eyledi lûlî-veşi könglümni kayd
Halknı Etrâk esir etti velî bizni Cetût (Rahimi 2016: 684)

(Ey Nevâyî! Lûlîye benzeyen sevgili gönlümü kendine bağladı, halkı Türkler esir etti fakat bizi bir Çingene.)

Ali Şîr Nevâyî'nin tecrit sanatı yaparak kendisine seslendiği beyitte lûlî olarak nitelendirilen sevgili, âşığı güzelliği ve zâlimliğiyle perişan etmiştir. Şair güzellik ve zâlimliğiyle meşhur olduğunu düşündüğü Erlat (Arlat) ve Bilgüt boyu ile zâlim ve şuh bir güzel olan lûlîyi kıyaslamış, lûlînin onları bu yönlerden unutturacak nitelikte olduğunu söylemiştir.

İy Nevâyî mini zâr iyledi bir lûlî-veş
Kim hem Erlat manga boldı unut hem Bilgüt (Kaya 1996: 74)

(Ey Nevâyî! Lûlî gibi olan sevgili beni öyle perişan etti ki Erlat'ı da Bilgüt'ü de unut.)

Hâfız-ı Şîrâzî'nin lûlînin şuhluk ve güzelliğini anımsattığı, yağmacılık ve savaşçılığını vurguladığı beytinde Türk güzellerinin gönül mülkünü yağmalaması ile şuhluklarıyla şehirde karmaşa çıkararak lûlîler arasında bir münasebet kurulmuştur.

Figân k'in lûlîyân-ı şûh-ı şîrînkâr-ı şehîr-âşûb
Çunân burdend sabr ez-dil ki Türkân hân-ı yagmâ-râ (Kaya 2020 C. 1: 342)

([Ey Allah'ım!] Şirin işler işleyerek şehri karıştıran lûlilere karşı bize yardım et. O lûliler, hân-ı yağma yapan Türkler gibi gönüldeki sabrı talan ediyorlar.)

Gönlü, güzeller avlayabilir. Gönlün av, sevgilinin avcı olarak tasavvur edildiği aşağıdaki beyitte Arlat ve Barlas boyunun avcılık, savaşçılık özelliği anımsatılmış lûlinin de bu vasıflara sahip olduğu ifade edilmiştir. Beyitte örtük bir biçimde güzellikle birlikte asalet vurgulanmıştır. Beyte göre şair, gönlünü lûlî bir güzel avlasa bunu ganimet olarak kabul edecektir.

Kim köngül sayd etse lûlî bolsa kim mugtenem
Aytman Arlat yâ Barlasdın mîr-zâde tap (Karaörs 2016: 68)

(Gönlü kim avlarsa avlasın; isterse lûlî olsun, onu ganimet bil. Gönlümü avlayan (mutlaka) Arlat ya da Barlas'tan bir bey çocuğu olsun demem.)

Hâfız-ı Şîrâzî, aşağıdaki beyitte lûlîyi yağmacı, sözünde durmayan hilekâr ve katil olarak nitelendirmiştir.

Dilem rubûde-i lûlîveşi'st şûr-engîz
Durûg-va'de vu kattâl-vaz' u reng-âmîz (Kaya 2020 C. 2: 1705)

(Benim gönlüm kargaşa çıkarıcı, sözünde durmayan, öldürücü ve hilekâr lûlî gibi bir sevgiliye tutulmuştur.

Taradığımız divanlarda “büt-i Çîn, büt-i çâbü-k-süvâr, büt-i hûn-hâr, büt-i ‘ayyâr, ‘ayyâr-ı Çîn, gamze-i pür-kîn-i bütân, büt-i seng-dil, büt-i kâfir-kîşe, büt-i gâret-i dîn, büt-i bî-dâd” ve benzeri terkiplerin yer aldığı beyitlerde doğrudan lûlî adı geçmediği hâlde zulüm, cefa, güzellik ve şuhluğu vurgulanarak sevgili tasvirlerinin yapıldığı örneklerle de karşılaşmıştır. Bu beyitlerde tasviri yapılan sevgili, taşıdığı özellikler bakımından lûlîyle örtüşmektedir.

Enderunlu Hasan Yâver Divanı'nda büt-i Çîn terkipleriyle kastedilen güzel, âşığı aşırı derecede hüzne boğan bir sevgilidir.

Beyâna hâlini Yâver ne mümkün ol büt-i Çîn'e
Belî ifrât-ı hüznümden yanumda tercemân ağlar (Kaplan 2017: 69)

(Yâver'in o Çîn putuna [güzeline] hâlini arz etmesi mümkün değildir. Hüznümün aşırılığından yanımdaki tercüman bile ağlar.)

Münîrî ise büt-i çâbü-k-süvâr olarak nitelendirdiği sevgilinin şahlar şahı Keşmir sultanı olduğunu, Çîn ve Hitâ'dan vergi aldığını, onun yüreği kan eden gamzelerinin ok atan Türk'ü andırıldığını söylemiştir.

Ol büt-i çâbü-k-süvâr ey dil ki şehler mîridür
Bâc alur Çîn ü Hitâdan Hüsrev-i Keşmîrîdür (Ersoy 2017: 253)

(Ey gönül! O hızlı at süren put gibi sevgili şahlar şahıdır. O bir Keşmir sultanıdır ve Çîn'den Hitâ'dan vergi alır.)

Türk-i tîr-endâzuğa sandûka sîne olalı
Yüregümi hûn iden darb ile gamzeñ tîridür (Ersoy 2017: 253)

(Sine, o Türk gibi ok atanına [sevgili] sandık olalı yüreğime saplanıp onu kanatan gamze oklarıdır.)

Gamzenin olumlu ve olumsuz etkisi vardır (Karaköse 2006: 172). Nigârî, aşağıdaki beyitte sevgilinin şuhluk ve kan dökme vasfını onun gözüne ve bakışlarına aktarmıştır. Buna göre put gibi güzel olan sevgilinin şuh gözüne olumluluk, kan içen bakışlarına olumsuzluk atfedilmiştir.

Şuh çeşmin gamze-i hun-hârın ey büt dem-be-dem
Lutf ile kahra mahall-i i'tidâl eyler beni (Bilgin 2017: 400)

(Ey put gibi güzel sevgili! Şuh gözlerin, kan içici bakışların beni her zaman lütuf ve kahr arasında dengede tutar.)

Bir güzellik unsuru olarak sevgilinin elindeki kına ile bir zulüm nişanesi olarak katilin elindeki kan lekesi arasında çağrışım yapılan beyitte Sümbülzâde Vehbî kan içici sevgilinin canına kastettiğini dile getirmiştir.

Hûn-ı 'âşık mı hûnâ mıdır elinde el-aman
Câna kasd eylerdi gördüm ol büt-i hûn-hâreyi (Yenikale 2017: 480)

(Elinde âşık kanı mı yoksa kına mı olduğu belli olmayan sevgiliden el-aman. O kan içen put gibi güzeli cana kast ederken gördüm.)

3. Lûlînin Güzellik ve Şuhluğuyla İlgili Tasavvurlar

Sevgilinin her türlü vasfını üzerinde toplayan lûlî hakkında Sûdî-i Bosnevî'nin Hâfız Divânı Şerhi'nde "*sıcakkanlı, göze hoş gelen, herkesi divane edecek kadar güzel*" (Kaya 2020 C. 1: 343) tanımı yapılmıştır. Söz konusu eserde bazı beyitlerin açıklaması yapılırken klasik şiirimizin beşeri aşktan ilahi aşka evrilebilen geniş hayal ve tasavvur dünyasında "ışk-ı lûlî" terkibi "ilahi aşk" bağlamında değerlendirilmiştir (Kaya 2020 C. 1: 494). Lûlînin Çingene anlamıyla ilgili olarak utanmazlık ve ayıplanmaktan çekinmeme, hayat kaygısından uzak olma, evsiz ve yurtsuz olmak, zevk ve eğlenceye düşkünlük, dünyaya meyletmeme ve rintlik, konargöçer hayat tarzı, hırsızlık, raks gibi hususlar söz konusu edilmiştir. Bazı beyitlerde Çingenelerin iple dans gösterisi yapması; davul, zurna, ney gibi müzik aletlerinin ismi şiirlerde zikredilmiştir (Jalalî vd. 2020: 1-24).

Güzellerin bir başka özelliği de vefasız olmalarıdır. Farsçada Türk sözcüğü, mecazi anlamda güzel anlamına gelir (Kanar 2010: 478). Aşağıdaki beyitte şair, Etrâk (Türk) ve lûlî (Çingene) sözcüklerinin ulus anlamına da çağrışım yapmıştır.

Nevâyî istese lûlî-veşî 'acab irmes
Bu vech ile ki vefâ terki ittiler Etrâk (Türkay 2002: 256)

(Güzeller [Türk] vefayı terk ettiklerinden Nevâyî, lûlî gibi bir sevgili [Çingene] arzu etse buna şaşılmaz.)

Ali Şîr Nevâyî'nin şiirlerinden Çağatay kabileleri arasında özellikle bey ve kağanların evlenecekleri kızı seçerken fiziksel güzellik kadar soy güzelliğine de önem verdikleri anlaşılmaktadır. Ali Şîr Nevâyî bu durumu şiirlerinde toplumsal hiyerarşiye uygun olarak tedrici bir

şekilde ifade etmiştir. Aşağıdaki beyte göre şair kendisine lûlî gibi bir güzeli, beye Kıpçak ve Akar güzelini, şaha ise Bilgüt ve Kıyat güzelini layık görmektedir.

Ey Nevâyî manga bes ol sanem-i lûlî-veş
Bigge Kıpçak u Akar şehga Kıyat u Bilgüt (Karaörs 2016: 71)

(Ey Nevâyî! Bana o lûlî gibi olan put sevgili yeter. Beye Kıpçak ve Akar, şaha ise Kıyat ile Bilgüt yakışır.)

Hanlar, Cengiz Han'ın mensubu olduğu Kıyat ve Kongrat boyunun güzelleriyle evlenmeyi tercih etmişlerdir. Böylece siyasi açıdan ayrıcalık elde etmişlerdir. Lûlî, cazibesi ve şuhluğu sebebiyle aşağıdaki beyitte söz konusu edilmiştir. Beyitte güzellik ve cazibe ile birlikte asalet vurgulanmaktadır.

Men tilep hüsn velî şâh sorup âl u neseb
Manga lûlî bile Hindû anga Kongrat u Kıyat (Karaörs 2016: 73)

(Ben güzellik dilerim fakat şah soy sop sormaktadır. Bana lûlî ile Hintli güzel, şaha ise Kongrat ve Kıyat güzeli münasıptır.)

Ali Şîr Nevâyî aşağıdaki beyitte kendisini lûlî gibi bir güzelin kölesi olarak görmüş, şaha bey kızının, kağana ise Kıyat ve Kongrat güzelinin yakışacağını söylemiştir.

Ey Nevâyî çu gedâ-sin sin ü bir lûlî-veş
Şehga mîrzâ vü mîrek hanga Kıyat u Kongrat (Kaya 1996: 77)

(Ey Nevâyî, sen lûlî gibi bir güzelin kölesi olmuştun. Şaha; beyzade, kağana ise Kongrat ve Kıyat güzeli yakışır.)

Barlas, Timur'un mensubu olduğu boydur (Nalbant Özkan 2010: 188). Bey ve şah güzellik ve nesebe göre eş seçerken beyte göre şair için tek ölçüt güzelliktir.

Eger ma 'şûk-ı zîbâ bolsa ne Barlas u ne lûlî
Nefis er bolsa kâlâ mülki ne Bağdat u ne Tarum (Kaya 1996: 397)

(Sevgili güzelse ister Barlas olsun ister lûlî olsun. Nefis kale ise mülkü ister Bağdat olsun ister Tarım.) (Sevgili güzelse ister Barlas boyundan olsun ister lûlî olsun. Nefis kumaş olsa mülkü ister Bağdat olsun, ister Tarum olsun.)

Âşğın sevgilinin rızasını kazanabilmek için ona benzemeye çalışması ruhani sevgi olarak adlandırılmıştır (Kanık 2017: 282). Şair aşağıdaki beyitte bu aşkı somutlaştırarak açıklamış, lûlî gibi olan sevgilinin zarafetine vurgu yapmıştır.

Nevâyî boldı lü'li'-veş ki kilmiş anga lü'li' hoş
Kanı bir câm-ı lü'li'-veş ki lü'li' tüşse bir sâgar (Karaörs 2016: 195)

(Hani, bir kadehe inci düşse kadeh inci kadehi gibi olur. [İşte öyle] ona [Nevâyî] lûlî zarif geldiğinden Nevâyî, lûlî gibi oldu.)

Ali Şîr Nevâyî aşağıdaki beyitte her lûlîyle vakit geçiren şahın yaşamına heves etmediğini, arzusunun bir tek lûlîye (sevgili) sahip olmak olduğunu dile getirmiştir. Lûlî beyitte güzellik ve cazibesi sebebiyle söz konusu edilmiştir.

*Ger miningdür yâr lûlî bolsa şâh etmen heves
Niyley ol şehni ki her lûlîga bolgay hem-nefes* (Rahimi 2016: 1078).

(Benim yârim lûlî olsa şaha heves etmem. Her lûlîyle hem nefes olan [vaktini geçiren] o şahı ne yapayım?)

Aşağıdaki beyitte lûlî, âşığın dünyanın dört bir yanını dolaşıp güzelleriyle meşhur Arlat, Barlas, Tarhan ve Sulduz boylarından hangisine ait olduğu belli olmayan bir sevgili olarak ifade edilmiştir.

*Nevâyî sivdi bir lûlîni gëzdik rub'-ı meskûnda
Eger Arlat eger Barlas eger Tarhan eger Sulduz* (Karaörs 2016: 203)

“(Nevâyî gezilen yeryüzünde Arlat mı Barulas mı Tarhan mı [yoksa] Sulduz mu [olduğunu bilmediği] bir lûlîyi sevdi)” (Kaçalın 2011: 721).

Halluh ve Nevşâd, Türkistan’da bulunan güzelleriyle meşhur şehirlerdir (Onay, 2016: 198). Bursalı İffet, Bursa’nın güzellerini tasvir ettiği aşağıdaki beyitte Çin ve Keşmir’in lûlîlerini kıyas unsuru olarak beyitte zikretmiştir.

*Görenler vasfiderler lûlîyân-ı Çîn ü Keşmîr’i
Nigâristân-ı Bursa Halluh u Nevşâd’dan kalmaz* (Arslan 2018: 46)

(Görenler Çin ve Keşmir lûlîlerini vasfederler, güzelleri çok olan Bursa şehri de Halluh ve Nevşâd’dan aşağı kalmaz.)

Sehâbî Divanı’nda büt-i Çîn terkiibinin geçtiği aşağıdaki beyitte lûlî güzeli tasvir edilmiştir. Lûlînin adı geçmese de tarihî kökeni bakımından lûlî güzellerinin yaşadığı bölgeden bahsedilmiştir. Sevgili, âşığın aklını başından alır, o benzersiz güzelliği ile âşığın dinini değiştirebilecek niteliktedir.

*Ol büt-i Çîn ger bu yüzden gösterürse zülfini
Ehl-i takvâ içre kalmaz bir kişi zünnârsuz* (Bayak 2017: 81)

(O Çin putu gibi güzel olan sevgili saçlarını gösterirse bundan dolayı takva ehli içinde bir kişi bile zünnarsız kalmaz.)

Sûdî-i Bosnevî, Hâfız Dîvânı şerhinde İran’daki lûlîlerin karaçı (yağmacı) olduğunu ve onların Şîrâz ve İsfâhân arasında konargöçer yaşadıklarını belirtmiştir (Kaya 2020 C. 1: 494). Sünbülzâde Vehbî, İsfâhân’da gördüğünü söylediği bir yiğidi Ferhâr putuna (güzel) teşbih etmiştir. Beyitte lûlî sözcüğü geçmese de güzelliği vurgulanan yiğit, Sûdî-i Bosnevî’nin belirttiği üzere (Kaya 2020 C. 1: 135) lûlîlerin yaşadıkları bölgedendir.

*Büt-i Ferhâr’a benzer bir püser gördüm Sıfâhân’da
Ruhuş Şehnâme-yi hüsn üzre tasvîr-i ‘Acem sandım* (Yenikale 2017: 436)

(İsfâhân'da Ferfâr putuna benzer bir yiğit gördüm, onun yanaklarını güzellik Şehnâmesi üzerindeki Acem tasviri sandım.)

Lûlî'nin sermest (sarhoş) olarak nitelendirildiği aşağıdaki beyitte Hâfız-ı Şîrâzî vefasızlıktan ve aşkının değerinin sevgili tarafından anlaşılmasından yakınmıştır.

*Bende-i tâli-i hîşem ki der-în kaht-ı vefâ
İşk-ı ân lûlî-i ser-mest harîdâr-ı men'est* (Kaya 2020 C. 1: 494)

(Vefa kıtlığının yaşandığı bir zamanda kendi talihimin kölesiyim. Bu aşkta sermest bir lûlî [güzel] benim satıcımdır.)

Hâfız-ı Şîrâzî, sabah rüzgârından lûlî güzel hakkında haber sorduğu aşağıdaki beyitte lûlinin suhuluk ve güzelliğine vurgu yapmıştır.

*Sabâ z'ân-lûlî-i şengûl-i ser-mest
Çi dârî âgehî çûn'est hâleş* (Kaya 2020 C. 2: 1748)

([Ey sabah rüzgârı!] O sarhoş ve çok işveli lûliden ne haber getirdin, hâli nasıldır?)

Hâfız-ı Şîrâzî aşağıdaki beyitte lûlîyi doğrudan sevgili yerine zikretmiş, aşkın mahiyetini anlayabilmek için kişinin âşık olması gerektiğini ifade etmiştir.

*E-men enkertenî an işkı Selmâ
Tu z'evvel rû yekî lûlî buvâdî* (Kaya 2020 C. 3: 2716)

(Ey benim Selmâ'ya olan aşkıma inanmayan kişi! Senin önce lûlî yüzlü bir güzele âşık olman gerekir.)

Sonuç

Sevgi ve aşk, edebiyatta insanlık tarihi boyunca en çok işlenen konulardan biri olmuştur. Dolayısıyla klasik Türk edebiyatının hayal ve tasavvur dünyasının merkezinde de aşk vardır. Gelenek içerisinde yetişen şairler aşkı yaratılışın asıl gayesi olarak görmüşler, her varlık ve kavramı aşkla ilişkilendirmişlerdir. Bu edebî anlayışa göre tasavvufi anlamda aşk, kişiyi olgunlaştıran bir araçtır. Ayrıca klasik şiirimizin hayal ve tasavvur dünyasında aşk, mecazî aşktan hakiki aşka kolaylıkla evrilebilen bir yapıdadır.

Klasik Türk şiirinde aşk; seven (âşık), sevilen (maşuk) ve rakip arasındaki ilişkiler örüntüsüdür. Bu örüntünün odağında sevgili vardır. Şairler tarafından sevgilinin mahiyeti ve cinsiyeti örtük bir biçimde ele alındığından aynı şiir farklı kişiler tarafından kendi meşreplerine göre okunup algılanabilecek biçimde oluşturulmuştur. Böylece farklı edebî zevklere hitap edebilen çok boyutlu ve derinlikli bir edebiyat teşekkül etmiştir.

Genel anlamda klasik Türk şiirindeki sevgilinin en belirgin vasfı güzellik ve zulümdür. Tasavvufi anlamda güzellik sevgilinin lütfu olup âşığın şükür konusunda imtihan edilmesine vesiledir, zulüm ise sevgilinin kahr sıfatını anımsatır ve sevgilinin âşığı sabır konusunda sınamasıdır. Farklı hayal ve tasavvurlar çerçevesinde zulmün şükür, lütfun sabırla ilişkilendirildiği durumlar da söz konusu olabilmektedir.

Orta Asya'da anaerki devirlerde görülmeye başlanan savaşçı güzel imgesi örtük bir biçimde edebî eserlere yansımıştır. Lûlînin öldürücülük vasfının vurgulandığı beyitlerde genel olarak savaşçı güzel tasviri yapıldığı gibi lûlînin bakışı (gamze), kirpikleri, kaşları ve saçları da âşığı/âşıkları öldürebilmektedir. Âşığın tek sermayesi canıdır. Lûlî sevgili, onun canıyla oynar ve istediği vakit onu öldürebilir. Lûlî sevgilinin öldürücülük vasfının vurgulandığı beyitlerde tasavvufî manada kanın maddeyi ve kesreti temsil ettiği unutulmamalıdır. Böylece lûlî (sevgili), âşığın kanını dökerek onu (kişi) maddeden soyutlayıp manaya yönelir.

Değişî Mehmet Efendi Ferhâr hakkında bilgi verirken bu şehrin savaşçı güzelleriyle tanındığını ifade ettikten sonra Ferhâr ile kastedilen yerin Türkistan olduğunu belirtmiştir. Tarihî Lolan güzelinin mumyasının bulunduğu bölge (Doğu Türkistan-Urumçi), Hıtâ (Hoten), Ferhâr, Çiğil ve Halluh savaşçı güzelleriyle meşhur yerlerdir.

Çalışmanın giriş kısmında Lolan güzeli ve lûlî arasındaki ilişkiye değinilmiş, Türkistan'daki savaşçı güzelleriyle meşhur şehirler hakkında tarih, arkeoloji, mitoloji gibi bilimlerden faydalanılarak bilgi verilmiştir. Irak, İran ve Türkiye sınırının kesiştiği bölgede Lolan isimli büyük bir aşiret vardır. Bu aşiretin kuraklık sebebiyle Orta Asya'dan bu bölgeye geldiği bazı araştırmacılar tarafından ifade edilmiştir. Tarihî Lolan güzelinin defin şekli ve mezarı hakkındaki bazı bulgu ve bilgilerle bu aşiretin yayıldığı alanlardaki mezar taşlarındaki benzerlikler dikkat çekicidir. Ayrıca lûlî güzelinin geçtiği şiirlerde güzellik ve savaşçılıklarıyla tanınan Akar, Arlat, Barlas, Kıyat, Kongrat, Kıpçak, Meleş, Sulduz ve Tarhan boyunun adı zikredilmiş; bu boyların savaşçılık ve güzelliklerinin yanı sıra asaleti de vurgulanmıştır.

Bazı beyitlerde lûlî sözcüğünün Çingene anlamı anımsatılarak Türk ve Çingene gibi ulus isimleriyle tenasüp oluşturulduğu görülmüştür. Lûlî'nin Kıyat, Kongrat gibi Cengiz Han'ın soyundan ve Barlas gibi Emir Timur'un soyundan boylarla savaşçılık özellikleri bakımından kıyaslandığı ve bu bakımdan adı geçen boylardan üstün tutulduğu örnekler mevcuttur. Ayrıca Cengiz Han ve Emir Timur'un mensup olduğu boyların Kıyat, Kongrat, Barlas ismi zikredilerek beden güzelliğinin yanı sıra soy ve asalet güzelliği vurgulanmıştır. Tarihî kaynaklar tetkik edildiğinde, bu boylardan birine mensup olan kişilerle evlenerek akrabalık bağı kurmanın siyasî açıdan güç kazanmak isteyen bey ve hanlar tarafından tercih edilen bir durum olduğu açıkça görülmektedir.

Taberî, Çingenelerin Hz. Nuh'ün oğlu Yâfes'in soyundan geldiklerini anavatanlarının Sind ve Hind bölgesi olduğunu belirtmiştir. Ebulgazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terâkime adlı eserinde ise Türklerin Hz. Nuh'un oğlu Yâfes'in soyundan geldikleri ve anayurtlarının Orta Asya olduğu zikredilmiştir. Dolayısıyla lûlî sevgili tipinin avcılık, savaşçılık, acımasızlık yönü ile şuhluk ve cazibesi bu iki bölgede teşekkül etmiş olmalıdır.

Anaerki devirlerden beri Orta Asya'da savaşçı güzellerin var olması, Lolan güzeli adı verilen 3800 yıllık mumyanın keşfi Orta Asya'da güzellik, yağmacılık ve savaşçılığı ile meşhur Hıtâ (Hoten), Ferhâr, Halluh, Çiğil, Nevşâd gibi şehirlerden şiirlerde bahsedilmesi, özellikle Ali Şîr Nevâyî'nin şiirlerinde yağmacılık, savaşçılık, güzellik ve asaletleri vurgulanan Arlat, Akar, Bilgüt, Sulduz, Meleş, Kıyat, Kongrat gibi boy adlarının çok zikredilmesi sebebiyle lûlînin savaşçılık, yağmacılık vasıflarının çok daha eski dönemlerde teşekkül ettiği söylenebilir.

Bu çalışmada lûlî hakkında örneklem olarak seçilen beyitlerin önemli bir kısmı (% 60,8) Ali Şîr Nevâyî'nin şiirleri arasından seçilmiştir. Bu durum Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinde sözlü kültürden, halkbiliminden ve mitolojiden de beslendiğini ortaya koymakta, onun eserlerinin kültür aktarımı bakımından zengin bir kaynak olduğunu göstermektedir.

Lûlînin şuh güzel ve Çingene anlamı ise Ali Şîr Nevâyî'nin Tarih-i Mülûk-ı Acem adlı eserinde de belirtildiği gibi İran şahı Behram'ın Hint seferinde Hint padişahı Ray'ın kızıyla birlikte 4000 çadırlık dansçı grubunu beraberinde İran'a getirmesi sonucu ortaya çıkmış olmalıdır.

İran'daki yağmacı olan Lûlîler, İsfahan ve Şiraz arasında konargöçer yaşamışlardır. Sünbülzâde Vehbî bir beytinde İsfahan'da gördüğü bir yiğidi Ferhâr putuna (güzeline) benzetmiş, onun yüz güzelliği ile Şehnâme'nin sayfalarındaki acem tasvirleri arasında bir münasebet kurmuştur.

Lûlî'nin bazen şuhluk ve güzellik bazen savaşçılık, öldürücülük, acımasızlık yönü vurgulanmış; bazı şairler ise lûlînin (Çingene) dünya kaydından uzak ve sermest oluşunu şiirlerinde söz konusu etmişlerdir. Klasik edebiyatımızda Mahallileşme hareketiyle belirgin hâle gelen hafif-meşrep sevgili tipinin ilk örneği olarak lûlîyi görmek mümkündür. Zira lûlî kelimesinin dansöz, fal bakan, orospu gibi anlamları mevcut olup şairler tarafından bu anlamlarına dair anıştırmalar da yapılmıştır. Bazı şiirlerde ise sevgili yerine doğrudan lûlî denilmiştir.

Klasik Türk şiirinde büt sözcüğü sevgilinin kusursuz güzelliğini ifade etmek üzere beyitlerde kanla ilgili terkiplerin içinde yer almış ve onun savaşçı, kan dökücü ve avcı özelliklerine vurgu yapılmıştır. Sevgilinin elindeki kına dahi kanla ilişkilendirilmiş ve bu durum sevgilinin katillik vasfına kanıt olarak görülmüştür. “Büt-i Çîn, büt-i çâbü-k-süvâr, büt-i hûn-hâr, büt-i ‘ayyâr, ‘ayyâr-ı Çîn, gamze-i pür-kîn-i bütân, büt-i seng-dil, büt-i kâfir-kîşe- büt-i gâret-i dîn, büt-i bî-dâd” terkiplerinin yer aldığı beyitlerde büt; sevgilinin eşsiz güzelliğini ifade etmekte terkinin içindeki diğer sözcükler sevgilinin hilekârlık, savaşçılık, yağmacılık, öldürücülük ve merhametsizliğini çağrıştıracak şekilde hayal ve tasavvurlar oluşturmaktadır. Dolayısıyla lûlî sözcüğünün geçmediği bu tür beyitlerde de örtük bir biçimde savaşçı, yağmacı ve merhametsiz bir güzel (sevgili) tasviri yapılmaktadır. Ayrıca bu beyitlerde Çîn, Keşmir gibi yer isimleri zikredilmekte, tarihî ve arketipsel anlamda açıklamasını yaptığımız Lolan güzelinin yaşadığı coğrafyaya dair örtük göndermeler yapılmaktadır. Dolayısıyla klasik şiirimizde genel anlamda hilekârlığı, merhametsizliği, öldürücülüğü, savaşçılığı ve güzelliği vurgulanan sevgilinin kökeni, aslında ata yurttaki anaerkil devirlere kadar uzamaktadır. Bu sevgilinin Orta Asya'daki güzelliği ve savaşçılığı vurgulanan Lolan, Ferhâr, Hitâ (Hoten), Çiğil, Halluh şehirleri ve güzelleriyle meşhur Arlat, Akar, Kıpçak, Bilgüt, Kıyat, Kongrat, Meleş, Sulduz ve benzeri boylarla bir ilgisi olduğu anlaşılmaktadır. Netice itibarıyla lûlî sevgili tipini, klasik Türk edebiyatındaki zâlim ve şuh sevgilinin kök modeli olarak nitelendirmek mümkün görünmektedir.

Kaynaklar

- Akün, Ömer Faruk (1994). “Divan Edebiyatı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 389-427.
- Altınöz, İsmail (2020). “Çingeneler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. Ek-1. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 291-294.
- Armstrong, Karen (2006). *Mitlerin Kısa Tarihi*. Çev. Dilek Şendil. İstanbul: Merkez Kitapçılık.
- Armutlu, Sadık (2020). *Gazel Felsefesi Gazelde Beşerî Aşkın Kaynaklarını Aramak (Hadarîlik-Uzrîlik)*. İstanbul: Kesit Yay.
- Ayvazoğlu, Beşir (2004). *Aşk Estetiği İslam Sanatlarının Estetiği Üzerine Bir Deneme*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Bağdatlı Çam, Fatma (2015). “Avrasyalı Atlı-Savaşçı Kadınlar: Amazonlar’ın Gerçekliği Üzerine Yeni Gözlemler”. *Article in Höyük*, S. 8, s. 71-95.
- Ceylan, Ömür ve Yılmaz, Ozan (2007). *Bir Sürgün Şaheseri Mihnetkeşân Keçecizâde İzzet Molla*. İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı.
- Çığ, Muazzez İlmiye (2007). *Sümerli Ludinggurra Geçmişe Dönük Bilimkurgu*. İstanbul: Kaynak Yay.
- Danişmend, İsmail Hakkı (2007). *Türkler*. İstanbul: Timaş Yay.
- Dağlı, Yücel ve Kahraman Seyit Ali (1999). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi III. Cilt I. Kitap*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Devellioğlu, Ferit (2002). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yay.
- Durgut, Hüseyin (1995). *Şeyh Süleyman Efendi-i Buhârî lügât-ı Çağatay ve Türkî-i Osmânî (Cild-i Evvel)*. Yüksek Lisans Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi.
- Eliade, Mircea (2014). *Şamanizm*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Ergin, Muharrem (1989). *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gabain, Annemarie Von (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. Çev. Mehmet Akalın. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gönel, Hüseyin (2010). “Divan Şiirinde Sevgiliye Dair”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 5, S. 3, s. 208-222.
- İbn Hazm (2017). *Güvercin Gerdanlığı Sevgiye ve Sevenlere Dair*. Çev. Mahmut Kanık. İstanbul: İnsan Yay.
- Jalali Mahdie vd. (2018). “Gipsy’s Position in Persian Literature Bbased on Shams’ Divan”. *Gawhar-i Guya*, C. 12, S. 1, s. 1-24.
- Jung, Carl Gustav (2001). *Dört Arketip*. Çev. Zeynep Aliye Yılmaz. İstanbul: Metis Yay.
- Kaçalin, Mustafa (2011). *Niyâzî Nevâyî’nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar El-Lügâtu’n-Nevâiyye ve ’l-İstîşhâdâtü’l-Çağatâ’iyye*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Kanar, Mehmet (2010). *Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Say Yay.
- Karaismailoğlu, Adnan (2002). “İslâmiyet Sonrasında İlk Farsça Şiirlerde Türkler”. *Türkler Ansiklopedisi*. C. 5. İstanbul: Yeni Türkiye Yay. 903-913.

- Karaköse, Saadet (2006). “Eski Türk Edebiyatında Düşünce ve İfade İnceliği Üzerine Tespitler”. *Osmanlı Araştırmaları*, C. 27, S. 27, s. 161-181.
- Karaörs, M. Metin (2016). *Nevâdirü’ş-Şebâb*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Kartal, Ahmet (1999). “Farsça’da Türkçe Kelimeler ve Fars Edebiyatı’nda ‘Türk’ Kavramı ile İlgili Unsurlar”. *Bilig*, S.11, s. 31-54.
- Kaya, Önal (1996). *Fevâidü’l-Kiber*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Kocadağ, Burhan (2003). “Doğu Anadolu’da Yer Alan Alevi/Türkmen Kökenli (Loulan)-Lolan Oymağı’nın Etimolojik Araştırma Raporu”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Araştırma Dergisi*, S. 26, s. 199-222.
- Kut, Günay (2003). *Garâ’ibü’s-Sıgâr*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Küçük, Mehmet Alparslan (2013). “Geleneksel Türk Dini’ndeki ‘Ana/Dışıl Ruhlar’a Mitolojik Açından Bakış”. *Iğdır Üniversitesi/Iğdır University İlahiyat Fakültesi Dergisi/Journal of Divinity Faculty*, S. 1, s. 105-134.
- Mahmud Kaşgârî. (1985). *Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi I, II ve III. Cilt.* Çev. Besim Atalay. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Mahmud Kaşgârî. (1986). *Divânü Lûgat-it-Türk Dizini IV. Cilt.* Çev. Besim Atalay. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Moran, Berna (2001). *Edebiyat Kuramları ve Eleştirisi*. İstanbul: İletişim Yay.
- Muhammedî, Hâşim (2007). “Hâfız u Lûlîyân-ı Şûh-ı Şîrîn-kâr”. *Edebiyat u Zebânâ*, S. 51, s. 42-43.
- Onay, Ahmet Talat (2016). *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*. Haz. Cemal Kurnaz. Ankara: Berikan Yay.
- Ölmez, Zuhal (2020). *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terâkime*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Özdemir, Ramazan Tugay (2024). *Deşîşî Mehmed’in Et-Tuhfetü’s-Seniyye ile’l-Hazreti’l-Haseniyye İsimli Farsça-Türkçe Sözlüğü (İnceleme, Metin, Dizin, Tıpkıbasım)*. Doktora Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi.
- Özkan Nalbant, Bilge (2010). “Nevâyî’nin Divanlarındaki Boy Adları Üzerine”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 3, s. 179-206.
- Pala, İskender (2003). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul: Leyla ile Mecnun Yay.
- Rahimi, Ferhad (2016). *Fethali Kaçar’ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Radloff, Wilhelm (1956). *Sibirya’dan II.* Çev. Ahmet Temir. İstanbul: Maarif Basımevi.
- Roux, Jean Paul (1994). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. Çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: İşaret Yay.
- Roux, Jean Paul (1999). *Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm*. Çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: Kabalcı Yay.
- Roux, Jean Paul (2011). *Eski Türk Mitolojisi*. Çev. Musa Yaşar Sağlam. Ankara: BilgeSu Yay.
- Roux, Jean Paul (2005). *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. Çev. Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan. İstanbul: Kabalcı Yay.

- San, M. Salih (1982). *Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*. Haz. Öner Gürsan. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Saygın, Muhterem (2023). "Ali Şîr Nevâyî'nin Türkçe Divanlarında Sevgilinin Güzellik Unsurlarından Bakış (Kıymaç, Kıya, Kıya Kıya Bakmak/Bakış)". *Ali Şîr Nevâyî'nin Eserleri ve Kültürel Etkileri Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Ed. Abdurrahman Güzel. Ankara: Başkent Üniversitesi Ali Şîr Nevayî Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 462-477.
- Sûdî-i Bosnevî (2020). *Şerh-i Dîvân-ı Hâfız Sûdî'nin Hâfız Divanı Şerhi Tenkitli Metin I, II ve III. Cilt*. Haz. İbrahim Kaya. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (2001). *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
- Tarlan, Ali Nihat (2009). *Fuzûlî Divanı Şerhi*. Ankara: Akçağ Yay.
- Taşagül, Ahmet (1998). "Hoten". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 18. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 251-253.
- Temir Ahmet (1986). *Moğolların Gizli Tarihi I Tercüme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Tryjarski, Edward (2012). *Türkler ve Ölüm*. Çev. Hafize Er. İstanbul: Pinhan Yay.
- Türk, Vahit (2019). *Ali Şîr Nevâyî Kitâb-ı Tevârîh-i Mülûk-ı 'Acem*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Türkay, Kaya (2002). *Bedâyi'u'l-Vasat*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Şentürk, Ahmet Atillâ (2007). "Klasik Şiir Estetiği". *Türk Edebiyatı Tarihi*. Ed. Talat Sait Hamlan vd. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 361-402.
- Ünlü, Suat (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yay.
- Yaltkaya, Şerefeddin (2010). "Türlere Dair Arapça Şiirler". *Journal of Turkology*, S. 5, s. 307-326.

İnternet Kaynakları

- Aksoyak, İ. Hakkı (2018). *Gelibolulu Mustafa Âlî Divânı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.; <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-208608>gelibolulu-mustafa> (Erişim: 5.10.2025)
- Arslan, Mehmet (2018). *Bursalı İffet Divânı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.; <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-215364>bursali-iffet> (Erişim: 5.10.2025)
- Aslan, Üzeyir (2017). *Nehcî Divânı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.; <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194366>nehci-divani> (Erişim: 5.10.2025)
- Avşar, Erdem (2023). "Lolan Güzeli: 3800 yaşındaki Türklerin Büyükannesi", <http://www.yenicaggazetesi.com.tr>3-bin-800-yaşındaki> (Erişim: 4.6.2025)
- Avşar, Ziya (2017). *Revânî Divânı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.; <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-196374>revani-divani> (Erişim: 7.10.2025)
- Bayak, Cemal (2017). *Sebâbî Divânı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.; <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194338>sehabi-divani> (Erişim: 5.10.2025)

- Bilgin, Azmi (2017). *Nigârî Dîvânı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.; <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194361>>nigari-divani (Erişim: 7.10.2025)
- Çeltik, Halil (2017). *Ahmed-i Rıdvan Dîvânı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.; <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194277>>ahmed-i ridvan (Erişim: 7.10.2025)
- Ersoy, Ersen (2017). *Münirî Dîvânı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.; <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-196156>>muniri-divani (Erişim: 7.10.2025)
- Karaköse, Saadet (2017). *Nev'î-zâde Atâyî Dîvânı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.; <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194357>>nevi-zade-atayi (Erişim: 5.10.2025)
- Kurtoğlu, Orhan (2017). *Diyarbakırlı Lebîb Dîvânı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.; <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194358>>diyarbakirli-lebib (Erişim: 7.10.2025)
- Kurtoğlu, Orhan (2018). *Bosnali Âsım Dîvânı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.; <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-208667>>bosnali-asim (Erişim: 7.10.2025)
- Lolan Güzeli (t.y.). tr.wikipedia.org>Lolan güzeli (Erişim: 7.5.2025)
- Macit, Muhsin (2018). *Erzurumlu Zihnî Dîvânı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.; <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-208572>>erzurumlu-zihni (Erişim: 7.10.2025)
- Sırlarını Korumaya Devam Eden Antik Loulan Kenti. (t.y.). <https://turkish.cri.cn/794/2012/12/04/1s144719.html> (Erişim: 5.6.2025)
- Tanrıbuyurdu, Gülçin (2018). *Kalkandelenli Mu'îdî Dîvânı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.; <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-215366>>kalkandelenli-muidi (Erişim: 7.10.2025)
- Taş, Hakan (2017). *Vahyî Dîvânı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.; <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194335>>vahyi-divani (Erişim: 7.10.2025)
- Türk Tarihine Işık Tutacak Türk Mumyası: Lolan Güzeli. (t.y.). www.gazetebirlik.com.tr (Erişim: 5.6.2025)
- Türk Prensesi Lolan Güzeli. (t.y.). <https://www.alanyatimehaber.com> (Erişim: 8.6.2025)
- Türk Prensesi Lolan'ın 3800 Yıllık Mumyası Bulundu. (t.y.). www.yenicaggazetesi.com.tr (Erişim: 4.6.2025)
- Üst, Sibel (2018). *Edirneli Nazmî Dîvânı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.; <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-206284>>edirneli-nazmi (Erişim: 7.10.2025)
- Üstüner, Kaplan (2017). *Yâver Dîvânı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.; <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194342>>yaver-divani (Erişim: 7.10.2025)
- Varto ve Kiğı Dağlarında Büyük Buluş: Varto'da Lolan Aşiretinin Köyünde Döşünde Ay-yıldız Olan Koç Başlı Mezar Taşı Türkistan'da Lolan Şehri ve Mezarda Mumyası Bulunan Türk Prensesi Lolan. (t.y.). www.yenicaggazetesi.com.tr (Erişim: 4.6.2025)
- Yenikale, Ahmet (2017). *Sünbülzâde Vehbî Dîvânı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.; <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-196833>>sünbülzade-Vehbi (Erişim: 7.10.2025)